

आई.एस.एन. : २४४४-२८८१

स्त्रीधिका

अन्ताराष्ट्रीय-बह्वानुशासिक-बहुभाषिक-वार्षिक-शोधपत्रिका
(पुनरीक्षिता)

संख्या - २०२०

मुख्यसंपादकः -

ड॰ रातुलबुजरबरुवा

संयोजकः

ड॰ कमललोचनआत्रेयः

ड॰ देववतबाडड़

प्रकाशकः -

संस्कृतसाहित्यविभागः

कुमारभास्करवर्मसंस्कृत-पुरातनाध्ययनविश्वविद्यालयः

नलदारी, असमप्रदेशः

२७

साहित्यरत्नाकरे गुणालङ्कारविवेचनम्

प्रो. भागीरथिनन्दः

शब्दवादिन आलङ्कारिका रमणीयार्थप्रतिपादकस्य शब्दस्य काव्यत्वमामनन्ति । अथ गुणालङ्कारयोः काव्यविशेषणताङ्गीकारे को विशेष इति धर्मसूरिः स्वसाहित्यरत्नाकराख्यग्रन्थे स्वयमाशङ्क्य समाधत्ते यत् न विशेषणाङ्गीकारेऽनुपादेयतेति । अत्र पूर्वपक्षद्वारेणैतदनङ्गीकारे शङ्काद्वयमुत्पादयति अव्यापकत्वात्, अचरुताहेतुत्वादिति । अव्यापकता इति काव्ये गुणालङ्कारयोः । परन्तु नैतद्युक्तम्, निर्गुणालङ्कारशब्दार्थेभ्यो व्यावर्त्तिकत्वात् । अयं भावः- "तस्य गुणालङ्काररहितयोः शब्दार्थयोः काव्यव्यवहारनिरासकवादावश्यकत्वम्" इति तत्स्पष्टीकुर्वन् तन्मन्दरटीकाकारः । न चाचारुत्वहेतुत्वम्, व्योः कविताकामिनीरमणीयकताऽऽपादकत्वात् । अत्र स्मर्यन्ते सौन्दर्यमलङ्कारः काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः, अलङ्कारो हि चारुत्वहेतुः प्रसिद्धः, उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः इत्यादीनि वचनानि प्रसिद्दालङ्कारिकाणाम् । उत्तरपक्षं द्रढयितुं ग्रन्थकृदसौ धर्मसूरिः काव्यालङ्कारसूत्रकारं वामनमुपन्यसतीह पर्याये । तथाहि-

युक्तेरिव रूपमङ्ग..... संश्रयन्ते ।।^१

अर्थात् गुणालङ्कारयोः सन्निवेशेन किमप्यपूर्वं चारुत्वं काव्यस्य भवति । निर्गुणं तु काव्यमलङ्कारयुक्तमपि न शोभावहम्, द्वयोर्गुणालङ्कारयोस्तु काव्येन सह सम्बन्धनिबन्धनादुभयोश्चारुत्वहेतुत्वमिति एतदीय आशयः ।

अनयोर्द्वयोर्गुणालङ्कारयोश्चारुत्वहेतुत्वसिद्धेः एकस्याङ्गीकारे कर्तव्ये सति अन्यतर-भोजनप्रतिपत्तिप्रस्तावः सम्पद्येत । अथ च द्वयोरनयोरभेद आकल्प्यते इति पूर्वपक्षः । परन्तु तत्र, उभयोर्मिथो व्यावर्त्तकधर्मवैविध्यात् । तथा सति शृङ्गित्वसाम्यात् गोमहिषयोः पार्थिवत्वसाम्यात् घटपटयोश्चाभेदो निरचीयते इति अस्मिन् प्रसङ्गे मन्दरटीकाकारः ।

अस्मिंश्च वामनमतानुसृततया भोजराजेन या गुणालङ्कारयोर्व्यावर्त्तकधर्मता उक्ता, सा सन्निवेश्य निरस्ता । तथाहि भोजराजेन.... "काव्यव्यवहारप्रवर्त्तका गुणाः, तच्चारुत्वहेतवोऽलङ्कार इति व्यावर्त्तकधर्म

उक्तः । एतत् खण्डयतो धर्मसूरेः मतं यथा " तन्नोपपद्यते । तत् किं सर्वं गुणास्तत्प्रवर्तकाः, कतिपये वा नाद्यः "रीतिरात्मा काव्यस्य" इति हि तन्मतम् । रीतयश्च शिल्पवचनरचनात्मिकाः । "ताश्च तिस्रः- गौडी, वैदर्भी, पाञ्चाली चेति" तत्र समग्रगुणा वैदर्भी, ओजःकान्तिमती गौडी, माधुर्यसौकुमार्ययुक्तपाञ्चालीरीतिरिति हि स्थितिः । तत्र साकल्यस्य काव्यव्यवहारप्रवर्तकत्वे गौडीपाञ्चाल्योरव्याप्तिः । द्वितीयः, अतिव्याप्तेः, यत्किञ्चिद्गुणसत्तामात्रेण यत्र कुत्रापि काव्यव्यवहारप्रसङ्गात्" । " इति यद्विमृष्टं धर्मसूरेण तन्नितरां युक्ततरम् । विमर्शोऽयं काव्यप्रकाशेऽपि दृष्टचरः । एवमलङ्कारलक्षणमिदं दूषणीयम् ।

वस्तुतस्तु भोजराजकृतलक्षणे काव्यव्यवहारप्रवर्तका गुणाः, तच्चारुताहेतवोऽलङ्कार इत्युच्यते- अलङ्कारा गुणविशिष्टकाव्यस्य अविमृष्टगुणकाव्यस्य चारुताहेतवो वा? आद्यपक्षे, किं गुणपदोल्लेखेन? तस्य चारुत्वहेतुत्वासिद्धेः ।

द्वितीये तु अलङ्कारस्याद्यतरतायाः स्वतः सिद्धिरिति अत्रैव ग्रन्थकारस्य विचारणीयमासीत् गुणालङ्कारसामान्यलक्षणे- "वयं तु ब्रूमः" इति स्वसिद्धान्तम्- समवायवृत्त्या रसोपस्कारकत्वं गुणसामान्यलक्षणम् । संयोगवृत्त्या रसोपस्कारकत्वमलङ्कारसामान्यलक्षणम् ।।"

इति सन्दर्शयति ग्रन्थकारः

अत्र "काव्यात्मरससमवेतत्वे सति रसोत्कर्षाधायकधर्मत्वं गुणसामान्यलक्षणम् । काव्याङ्गशब्दार्थ-संयुक्तत्वे सति रसोत्कर्षकहेतुत्वमलङ्कारलक्षणमित्यर्थः ।।" इति नौकाटीकाकारः । भट्टोद्भयदीनः "समवायवृत्त्या शौर्यादयः संयोगवृत्त्या तु हारादय इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेदः ओजःप्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनां चोभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गङ्गुलिकाप्रवाहेणैवेषां भेदः इति प्रलपतां मुखमुद्रणाय अन्योर्गुणालङ्कारयोश्च भेदकपुरःसरं लक्षणे प्रदर्शिते । मतमिदं धर्मसूरेण काव्यप्रकाशानुसारि । यद्यपि काव्यप्रकाशकारेण गुणलक्षणेऽङ्गिनो रसस्याचलस्थितयो गुणाः अलङ्कारलक्षणे सतो रसस्य अङ्गद्वारेण (शब्दार्थ) उपकारका अलङ्कारा इति प्रयोगात् अनयो रससमवायत्वसंयोगत्वे प्रतीयते । किञ्च 'यत्र तु नास्ति तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनः । क्वचित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्तीति" अलङ्कारलक्षणकारिकायाः वृत्तौ श्रीमान् मम्मटः प्रस्तौति । एतेनालङ्काराणां संयोगवृत्तिः फलिता ।

ननु चित्रमिति "गुणालङ्कारयुक्तमिति गुणस्याङ्गिरससमवेतत्वात् चित्रेऽपि रसोऽङ्गी इति आस्त काव्यप्रकाशकारस्याभिमतम्, न, तत्रैव तद्बालबोधिनीकारेण अत्र गुणपदं तद् (शब्दार्थ) व्यञ्जकपरिमिति

७०
तरङ्गः ३९

१९७१
कथासरित्...

दशम-२०१० विक्रमसंवत्
मूल-सप्टेम्बर-२०२०

कथाभारती
कलिकाता

१६

ISSN-0976-4453

कथासरित्...

साम्प्रतिकसंस्कृतकथानामद्वितीया भागभाषिकी

नवदेहलीस्थराष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानस्यार्थिकसहयोगेन प्रकाशिता

कथाभारती

द्वितीयकथाविभागात्कथा

चैत्र-भाद्रपदः-२०७७ विक्रमसंवत्
एप्रिल-सेप्टेम्बर-२०२० क्रैस्ताब्दः

सम्पादकौ

बनमाली विश्वालः
नारायणदाशः

सहसम्पादकः

राकेशदाशः

सम्पादनप्रबन्धकः

जयदेवदिण्डा

कथाभारती
कलिकाता
२०२०

कोविदः भागीरथिनन्दः

तस्मिन् दिने दीनानाथस्य श्रमशुष्कयोः पदयोः हस्तौ चालयन्ती पप्रच्छ तं पत्नी करुणा, “अयि, कोऽयं कोविदो नाम नवीनः? मम ग्रामे तु मण्डपे शास्त्रपुराणादिचर्चाम् आचरन्तो जनाः कोविदाः कथ्यन्ते। अस्माकं प्रतिवेशिनो मणिकण्ठस्य पुत्रेण प्राणकृष्णेन गतवर्षे वर्षास्थमहात्मगान्धिहिन्दीविश्वविद्यालयस्य परीक्षां विलिख्य कोविदः इत्युपाधिरधिगतः। यो यस्मिन् विषये निपुणः, स तस्मिन् कोविदः कथ्यते। पुनः कोऽयं कोविदो नाम? प्रभाते प्रतिवेशिनी पाञ्चाली तद्विषये विवृण्वती मां भाययति स्म।”

– “अयं कश्चन भूताणुजनितो रोगः।”

– “कर्कटः, क्षयः, कफः, वातः, पित्तम् इत्यादयो रोगास्तु मया श्रुताः। कोऽयम् अपरः?”

– “अयं नवीनो रोगश्चीनदेशप्रभवः। चीनदेशाद् एव प्रसृतः।”

– “कथं प्रसृतः? तस्य किमु हस्तपादाः सन्ति?”

– “अयि मुग्धे, अयं भूताणुरोगो भूतम् आश्रित्यायाति। सन्निकृष्टसङ्ख्या काश-कफादिजन्यो जनाज्जनं सङ्क्रमते।”

– “तेन किं भवति?”

– “तेन ज्वरः, शिरःपीडा, काशः, श्वासग्रहणे क्लेशश्च। आभ्यन्तरः श्वासग्रन्थिः सङ्कुचितोऽपि जायते।”

– “तैः पुनः?”

– “तैः पुनः किम् उपतिष्ठते त्वं ज्ञातुं न शक्नोषि? श्वासग्रहणे क्लेश आपतिते, रुद्धे च प्राणवायौ...।”

– “अस्य कोऽप्युपचारो नास्ति?”

– “साक्षात् तु कोऽप्युपचारो नास्ति। चिकित्सका इतस्ततो हस्तम् आवर्तयन्ति। भाग्यं दृढं चेद् रुग्णो दशाधिकदिनानि चिकित्सालये उपचारितो गृहं प्रत्यावर्तते। अन्यथा...।”

‘हा धिग्’ इत्युच्चैरुच्चार्य वस्त्राञ्चलेन मुखम् आवृत्य रोदितुम् आरेभे करुणा दीनानाथवचनं निशम्य। इयाल्लघुर्जीवनकालः। इयदपि लघुतरं

राजस्थान संस्कृत अकादमी

Quarterly Peer Reviewed Research Journal

स्वरमङ्गला

वर्ष : 46 • अप्रेल-सितम्बर, 2021 • संयुक्ताङ्कः

28

75
आज़ादी का
अमृत महोत्सव

स्वतन्त्रताया
अमृतमहोत्सवोपलक्ष्ये
'संस्कृतशिक्षक'
विशेषाङ्कः

e-mail: rajasthansanskritacademy@gmail.com • website: www.rajasthansanskritacademy.com

रजि. संख्या RM 26065/72

ISSN-2249-9296

QUARTERLY PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

स्वर-मङ्गला

(त्रैमासिकी संस्कृत-शोधपत्रिका)

स्वतन्त्रताया अमृतमहोत्सवोपलक्ष्ये 'संस्कृतशिक्षक' विशेषाङ्कः

वर्ष : 46

अप्रैल-सितम्बर, 2021

संयुक्ताङ्कः

प्रधानसम्पादकः

दिनेशकुमारयादवः, I.A.S.

प्रशासकः, राजस्थान-संस्कृत-अकादमी, जयपुरम्

प्रबन्धसम्पादकः

सञ्जय झालाः

निदेशकः, राजस्थान-संस्कृत-अकादमी, जयपुरम्

सम्पादकः

आचार्यः (डॉ.) श्रीकृष्णशर्मा

संस्कृतविभागाध्यक्षचरः, जयनारायणव्यासशिवविद्यालयः, जोधपुरम्

म. म. गिरिधर शर्मा-चतुर्वेदीव्याकरणपीठाध्यक्षचरः,

ज. रा. राजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्

राजस्थान-संस्कृत-अकादमी

बे-15, अकादमीसङ्घलम्, झालानासांस्थानिकक्षेत्रम्, झालानाडूंगरी, जयपुरम् (राजस्थानम्)

दूरभाषाङ्कः 0141-2709120

स्वातन्त्र्योत्तरसंस्कृतसाहित्यविमर्शः

-प्रोफेसर भागीरथिनन्दः

विधिसन्निधितबुद्धिविशेषे मानवे यदवधि शब्दोच्चारणकौशलं समजनि तदवधि शब्दार्थोभयनिष्ठं साहित्यमेव भूमावततारेति नात्र संशयलेशः। वेदात् पूर्वं सतस्तस्य साहित्यस्य रूपं किमपि नोपलभ्यत इति तदभावाशङ्का नोचिता, तदानीं तादृशतत्संरक्षणोपायसङ्कल्पनाभावात्। जीवनमासीच्चेत् साहित्यमेवासीदिति ध्रुवम्। स्वरूपतो वेदानां समुपलम्भात् त एते विश्वेऽस्मिन् प्रथमसाहित्यरूपेण प्रथन्ते। रामायणं हि लोके प्रथमश्छन्दसां साहित्यस्य वाऽवतार इति विदितं विदुषाम्। ततः प्रसरति लोकेऽमृता साहितीधरा नानाप्रकारशय्याः समाश्रयन्ती। तत्रापि नानातत्त्वैः नानारूपैश्च नानाकालेषु रीति-भक्ति-प्रगत्याद्यभिधानानि गुणमानादिदृशा प्रख्यापयल्लोके प्रत्यक्षीभवति साहित्यमेतत्। आधुनिक-कालोऽपि साहित्यवर्गीकरणेऽभिधानमन्यतमम्। आधुनिककालेऽपि स्वातन्त्र्यपूर्व-स्वातन्त्र्योत्तराऽत्याधुनिकादयो विभागा अन्तःपातिनो भवन्ति। तेष्वेतेषु स्वातन्त्र्योत्तरसाहित्यप्रविभाग इह परिशीलनीयो विषयो नः।

लौकिकसाहित्यं रामायणयुगादष्टादशशतकं यावत्तन्मध्यवर्तिन्यवधौ परां समृद्धिं परं प्रसारं चाधिजगाम। वाल्मीकि-व्यास-कालिदास-भवभूति-शङ्कराचार्य-बाणभट्टप्रमुखा महाकवयोऽस्मिन्नावधौ बभूवुर्येषां साहित्यं भारतीयभाषान्तरसाहित्योपजीव्यतामाससाद। संस्कृतसाहित्यस्य सेयं पारम्परिकी रचनाशैली अष्टादशशतकं यावत् पण्डितराजजगन्नाथपर्यन्तं दृग्गोचरीभवति। किं बहुना, पारम्परिककाव्यसिद्धान्ता अपि साहित्यसमवायमिममूरीकृत्य समुद्भूताः, ये भाषान्तरसाहित्येष्वपि भूम्ना परिव्याप्ताः।

अष्टादशशतकस्योत्तरार्धे एकविंशशतकस्य प्रथमार्धे च समग्रे विश्वे प्रसरति पुनर्जागरणे सम्प्रवृत्तेषु च नानासामाजिकपरिवर्तनेषु साहित्यं समाजाभिमुखि सत् नवीनं रूपं जग्राह। भारतेऽपि कालेऽस्मिन् परतन्त्रतादिना-नासमस्याः क्रोडीकृत्य परिवर्तितरूपा साहित्यरचना समजनि। देशात्मबोध-विप्लव-विद्रोहादिविषयान् मुख्यार्थीकृत्य साहित्यं रचयामासुः साहित्यिकाः। संस्कृतेऽपि एवम्भूता अनेका रचना आविर्बभूवुः, यासां रूपास्वादादितत्त्वानि पूर्वसाहित्यापेक्षया पार्थक्यं भेजिरे। अत्रैव हि संस्कृते आधुनिककालस्य सूत्रपातोऽभवदिति विज्ञेयम्। अत्र च भारते शासनं कुर्वतामाङ्गलजनानां प्रशस्तिपरकाणि काव्यानि संस्कृते विरचितानि, क्वचिदपि स्तुतिच्छलेन स्वदेशोत्पन्नदुर्दशा दर्शिता व्यङ्ग्यार्थत्वेन। भारतीयसमाजे राजनीतौ, व्यवहारादिषु चाङ्गलभाषाप्रवेशात् मातृभाषायाः संस्कृतसंसर्गः क्षीणीबभूव, येन मातृभाषा अल्पप्रयुक्ता अभूवन्, जनानां संस्कृतपरिचये च हासोऽन्वभूयत।

तथापि स्वातन्त्र्यपूर्वकाले संस्कृतसाहित्यं स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामेण समुज्जीवितं सन्मुखरतरं प्रत्यभात्। संस्कृतपत्रिकास्वपि प्रकाशिताः कविताः जनानां हृदि राष्ट्रदेवप्रबोधनार्थं भूयसीं प्रेरणां जनयामासुः। किं बहुना, तदानीं बहवः स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामिणः संस्कृतज्ञा एवासन्; गुरुकुलेषु मठमन्दिरेषु च स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामाय सम्मेलनान्यायोज्यन्ते स्म। स्वातन्त्र्यात् पूर्वं नैके जगज्जीवनभट्ट-रूपनाथझा-विश्वेश्वरपाण्डेय-सुब्रह्मण्य-

सीतारामभट्टपर्वणीकर-चण्डीदास-शिवकुमारमिश्र-महेशचन्द्र-तर्कचूडामणि-केरलवर्मा-रामावतारशर्मा-अप्पाशास्त्रीराशिवडेकर-विद्युशेखरभट्टचार्य-भट्टमथुरानाथ-शास्त्री-उमापतित्रिपाठी-गङ्गाधरशास्त्री-रामशास्त्रीतैलङ्गो-भारतेन्दुहरिश्चन्द्र-अम्बिकादत्तव्यास-कस्तूरीरङ्गनाथ-वीरराघव-श्रीनिवासशास्त्रीसदृशाः परःशताः साहित्यिकाः कालजयिनीः रचनाः प्रणिनुः ।

अधिगते स्वातन्त्र्ये, अधिकृते स्वेनैव स्वशासने, अपगते च पारतन्त्र्यभये देशे नवीनः परिवेशः परिदृष्टो बभूव । परिवेशानुगुणानि देशात्मबोध-प्रगति-वैषम्य-समस्या-बौद्धिकसमृद्धि-सामाजिकसाम्य-जिजीविषा-संङ्घर्षप्रभृतीनि तत्त्वानि भारतीयसाहित्ये समायातानि, संस्कृतसाहित्येऽपि । तानि च प्रत्यक्षत ऊर्जस्वलस्वरूपेण पाठकहृदये प्रतिभातानि । नवीनाश्च साहित्यप्रकारा रचयितृभिराविष्कृताः ।

इदमेवाधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य वैशिष्ट्यं यदाधुनिककालेऽपि महाकाव्यादिदीर्घपारम्परिकप्रकाराः, लघु-लघुतरकाव्यप्रभेदा अपि प्रणीयन्ते । साम्प्रतिकमहाकाव्यादिकाव्यभेदेषु पुरातनकल्पनाप्रावण्यस्य स्थानं वास्तववादेना-धिगृहीतम् । कल्पनैव चारुत्वं साध्यति, रचयितुर्मनोगतं स्फोरयति, अतस्तां विना काव्यरचनैव न सम्भवतीति नैके ब्रूयुः । उच्यते-सत्यं, परन्त्वाधुनिककाले कृतिकारस्य परिवेशे दृश्यमानवस्तूनां यथाशक्ति समुद्धरणे तात्पर्यात् कल्पना तत्पौषिकात्वेन गौणरूपेणैव भासते ।

स्वातन्त्र्योत्तरकालाद्वावधि नैके कवयो बभूवुः, येषु वयं वैश्विकसाहित्यिकप्रतिमानं निश्चिनुमः । शताधिकाः महाकाव्यकाराः, परःशताः लघुकाव्यकाराः, एतावन्तो गीतिकाव्यकाराः, बहवो रूपककाराः, अनेके गद्यकाराश्चास्मिन् काले आविर्भूताः, आविर्भवन्ति च । एषां नामग्रहणे गौरवभयमिति ते ते इतिहासग्रन्थेषु अवलोकनीयाः । एषु ये ये यदा यदा समाजेऽवतीर्णास्ते ते तात्कालिकं स्वातन्त्र्यादिसम्बद्धानि वस्तूनि विषयीकृत्य काव्यानि चक्रिरे । केचनपि पारम्परिकोपजीव्यान्यादाय पुरातनविधिना साहित्यं रचयामासुः । साम्प्रतिककाले भाषान्तरसाहित्यप्रतिस्पर्धया साहित्यं रचयतां नामबाहुल्येऽपि एतेषु काँश्चनैव निदर्शनरूपेण पुरस्तादुद्धरामः, ये तावदाधुनिककालस्य सुदीर्घां सरणिं दीर्घतरिकुर्वन्ति । एषु जानकीवल्लभशास्त्री, जगन्नाथपाठकः, रामकरणशर्मा, सत्यव्रतशास्त्री, वेङ्कटराघवः, रेवाप्रसादद्विवेदी, शिवदत्तशर्मचतुर्वेदी, प्रभुनाथद्विवेदी, पद्मशास्त्री, रमाकान्तशुक्लः, श्रीनिवासरथः, भास्कराचार्यत्रिपाठी, दिगम्बरमहापात्राः, प्रबोधचन्द्रमिश्रः, राजेन्द्रमिश्रः, राधावल्लभत्रिपाठी, केशवचन्द्रदाशः, हर्षदेवमाधवः, प्रवीणपण्ड्याः, वनमाली विशाल इत्यादयः प्रमुखाः । एवमपरेऽपि ।

अस्तु । संस्कृते विरचितपूर्वं विरच्यमानं वा साहित्यं भवतु, तत्रात्र च कल्पनाप्रावण्यमस्तु नास्तु वा, सर्वत्र वयं साहित्ये मुखरितं जीवनं प्रत्यक्षीकुर्मः, जीवनस्यात्मचिन्तनं च प्रतीमः । साहित्यशब्दस्य व्युत्पत्तिं कुर्वद्भिः पूर्वाचार्यैः यत् शब्दार्थयोः सहभावः साहित्यं, हितेन सह वर्तमानं सहितं, तद्भावः साहित्यमिति मार्गद्वयमुद्भाषितं, तद् वस्तुतः आङ्गलात् 'लिटरेचर्' इति पदात्तदात्मानं पृथक्करोति । योऽत्र समन्वयः साहित्ये उपक्रान्तः सोऽपि जीवन एव । अतः ये तावद् साहित्यगुणास्ते जीवनसम्बद्धाः, जीवनगुणाश्च साहित्येऽनुस्यूताः । साहित्य-जीवनयोर्गुणानाम-भिन्नत्वमिति कथने न दोषः ।

सम्प्रति सोऽयं प्रश्नः समुदेति यत् कालानुरोधेन गुणाधारेण साहित्ये समुपस्थितानां वादानां समन्वय-प्रगति-च्छाया-प्रतीकादीनां मध्ये कस्याप्यधिकतरमुपयुक्तत्वं, कोऽप्येक एव ग्राह्यः, अथवा समेऽपि समन्वयस्वरूपेण स्वीकार्या इति । लभ्यन्ते च साहित्ये भौतिक-बौद्धिक-सामाजिक-आध्यात्मिकचिन्तनानि । उपर्युक्तेषु वादेषु प्रत्येकमधस्तनमन्यतमं किमपि चिन्तनं प्राधान्यमुपयाति । अतः व्यक्तिरुच्यनुसारेण तदनुगुणो वादः प्रधानश्चेत्तदन्वे वादा न त्याज्यतां यान्तीति दृश्यते । यतोहि एकस्य गुणस्य प्राधान्ये सति अपरेऽवश्यमेव साहित्ये क्वापि क्वापि स्थले

अङ्क: अप्रिल - जून २०२२

उन्मेष: - ८३

Edition: April - June 2022

Volume - 83

साहित्य अकादेमी

संस्कृतप्रतिभा

29

परिचयपत्रादिप्रदर्शनाय पृष्ठा तदानीमुवाच 'न मयि किमपि पत्रम् । अक्षरज्ञानशून्याया मे कृष्णाक्षरमहिषयोस्तुल्या प्रतीतिः । कोपि परिचिनोतु, न परिचिनोतु नाम ! अमुकराज्ये अमुकमण्डले अमुकग्रामे मम वंशपरम्परायाश्चिरन्तनी वसतिः । पूर्वपुरुषाः कर्मकराः श्रमिका वा देशे इतस्ततो व्रजित्वा श्रमं कुर्वन्ति स्म । तदानीं न कोपि परिचयं पृच्छति स्म । इदानीं कोयं कालः समुपस्थितः यत् सर्वे परिचयपत्रम पृच्छन्ति । बाबूजी ! शपामि अहमेव मे परिचयः । परन्तु न मे किमपि परिचयपत्रम् । श्रुत्वैवं भवानेव प्रमाणम् । आदिशति चेत् श्व आरभ्यागमिष्यामि । मासिकं पारिश्रमिकं तु द्विसहस्रं रूप्यकाणि । क्षणं विरम्य, स्तोकं विचिन्त्य च पूर्वमेव प्रतिवेशात् सङ्गृहीतगर्भोमातृव्यवहारः कमलेश ओमिति प्रतिवचनीचकार । परेद्यवि आरब्धा गङ्गामातृसेवा ।

परन्तु कमलेशसहधर्मिणी सुरमाऽऽधुनिकी महिला । महिलाधुनिकी, पुरातनी, पारम्परिकी वास्तु नाम, जनोदरस्यान्तस्तलात् वृत्तमुद्घाटयितुं क्षमा । मध्ये मध्ये गङ्गामातरमितः पृच्छन्ती तत आलपन्ती मासाभ्यन्तरे सर्वमेव तद्विषयेवागमत् । गङ्गामातुः किमस्ति बत गोपनीयम् । सर्वं सहकृतमृदुस्मिता पर्यवेषयत् । को बत विनोदो दुःखमजस्रं न्यूनीकृत्य, क्वापि विपुलीकृत्य वा ! दुःखप्रकाशनेन क्षणायास्तु नाम गतभारं सम्पद्यते हृदयं दरिद्रस्य ।

ततः परं गङ्गामाता पुनः परगृहकर्मणि सस्मितं व्यापारयत्यात्मानम् । तेषु तेषु दिनेषु गङ्गामात्रा यद् यद् सुरमायाः पुरस्तात् प्राकाशि, तस्यायं सङ्क्षेपः ।

— अस्ति हिमालयपाददेशे शिलादुर्गं नाम शतस्य परिवाराणां ग्रामः, यत्र पुष्करावर्तकानां मेघानां बहुधा वज्रगर्जनं श्रूयते, वर्षति चाजस्रं वारि । परन्तुत्तुङ्गेप्रस्तरस्थले ग्रामे तत्र बिन्दुमात्रं जलं न स्थिरीभवति । वृष्टिकाले गगनपतितस्य जलराशेः स्थूला धाराद्यस्तात्प्रवहन्ती जनैर्दृश्यते । पानाय जलं दूरात् सङ्गृह्यते महता कालव्ययेन । परितः शिलासङ्घातकार्कश्यकारणात् शस्योपार्जनं दिवास्वप्नवत् । ततो दूरे दूरतरे देशेऽगोमहिषमेषादीन् चारयित्वा प्रत्यावर्तन्ते तत्रत्या निवासिनः सायम् । पशूनामेषां दुग्धहरणमेवोपार्जनं ग्रामवासिनाम् । दुग्धस्य शुद्धस्यापि मूल्यमतिस्वल्पं ग्रामेषु । तस्मिन्नेव शुद्धदुग्धे तद्गुणत्रयजलमिश्रणेनापि तस्य मूल्यं गुणत्रयाधिक्यमारोहति नगरेषु इत्ययं नागरो महिमा, बुद्धिसौक्ष्म्यं च तद्विक्रेतृणाम् । दीना ग्रामीणा नैतादृशा बुद्धिन्तः । दुग्धे जलमिश्रणेन नूनं नरकगतिरिति धिक् तेषां वराकत्वम् । उपार्जनाभावादुदरपोषणाय प्रतिगृहमेकैकं विहायापरे नगराभिमुखीभवन्ति स्वस्वपरिवारेण सह । नगरेष्वेते नागराणां वसतेरुपकण्ठं कुटीराणि निर्माय वसन्ति, सेवाविधिं चाचरन्ति तेषाम् । गङ्गामातुः पूर्वपुरुषा अपि

गङ्गाम्मा

डॉ. भागीरथिनन्दः

गङ्गाम्मा नाम गङ्गामाता यत्किमपि वदति हसन्त्येव वदति । परगृहेषु कार्यं करोति । प्रातः सायं च । काल एव गृहाणि प्राप्नोति । उच्छिष्टपात्राणि फेनिलाक्तजालकेन घर्षं घर्षं परिष्करोति । शुष्कवस्त्रेण परिप्रोञ्छ्य यत्नेन पात्राद्यानीषु सज्जीकृत्य स्थापयति । ततः परं सम्मार्जनीं करे धृत्वा शनैः शनैश्चालयन्ती गृहास्तरणमलमेकत्रीकृत्यावकरे पूरयति । धूलयो नेकशः तत्प्रयासं तिरस्कुर्वन्त्य इवावकरप्रवेशशशसयेऽद्यः पतन्ति । गङ्गामाता किमु तास्त्यजतु! समूलमुत्खातुं बऽमनाः तत्रैव भूमामुपविश्य दन्तान् निष्पीड्यादावङ्गुलीभिस्ततो नखैस्ता आदाय तद्गर्भं पातयति । तत आरंभते द्रोणीं जलेन पूरयित्वा वस्त्रेणास्तरणप्रोञ्छनम् । अद्यउपविश्य हस्तद्वयेनास्तरणे वस्त्र सारयन्ती कृष्णवर्णं प्रस्तरमपि काचीकरोति, धूसरवर्णं च शङ्खशुक्लीकरोति । आस्तरणे मुखमवश्यं सुस्पष्टं दृश्येत । ततः परं कपाट—वातायनासन्दिकोत्पीठिकादिषु सूक्ष्मवस्त्रेण तत्कोणानुकोणेषु रहसि गुप्तमवज्ञाशीलं धूलिराशिं बलादिव निष्कासयति । होराद्वये सकलामपि आरात्रात् आदिवसाच्च गृहावनीं तद्वासिभिर्वनीकृतां विमलीकृत्य दीर्घं निःश्वस्य सकृद् वस्त्राञ्चलेन मुखस्वेदं शोषयति । ततः परं प्रसादं लभते । सर्वदैव स्मितसदनं तस्या वदनम् । स्मितं तस्या वदने स्वाभाविकम्, अभिनयो वा?

गङ्गाम्मा अर्थात् गङ्गाख्या अम्मा न तु गङ्गाया अम्मा, संस्कृतेन गङ्गामाता । षष्टितोधिकं वयः । दीर्घा कृशा च तनुयष्टिर्वेणुलतेव । दीर्घकर्कशौ च बाहू । चरणौ चिराय चञ्चलौ । मुखं प्राभातिकं दरमुकुलितकमलमिव, येन पूर्णविकासाय परिपूर्णसूर्योदयो न विलोकितः स्यात् । कपोलौ मुखगह्वराभ्यन्तरप्रविष्टावात्मस्थितिं न प्रत्याययतः । नयनयोः करुणातटिन्या उत्तालतरङ्गाः । भालेऽम्लानसिन्दूरबिन्दुः, समुज्ज्वलाः सुन्दराश्च सध्वीत्वपरिचायकाः काचकघङ्गणा मणिबन्धयोः । परिहिता शाटी साधारणी । कञ्चुकमपि सामान्यम् । परन्तु मुखे स्मितस्य स्थायी निवासः । क्वापि क्वाप्योष्ठौ स्फारयन्ती भग्नकतिपयदशना विलोलमव्याजं च हसति तुच्छमविगणय दुःखराशिं गङ्गामाता ।

गङ्गामातुः किं तावद् दुःखम्?

अद्यत्वे गृहेषु गृहसेवक/सेविकानियुक्तये तेषां तासां च परिचयसत्यापनमारक्षिकार्यालयेवश्यमेव सम्पादनीयमिति राजाज्ञा । कोपि सम्पादयति, कोपि च न सम्पादयति गृहस्वामी । कमलेशस्य गृहकार्यनिस्तारणाय स्थिरीकृता गङ्गामाता

अङ्क: अक्टूबर-दिसम्बर २०२३

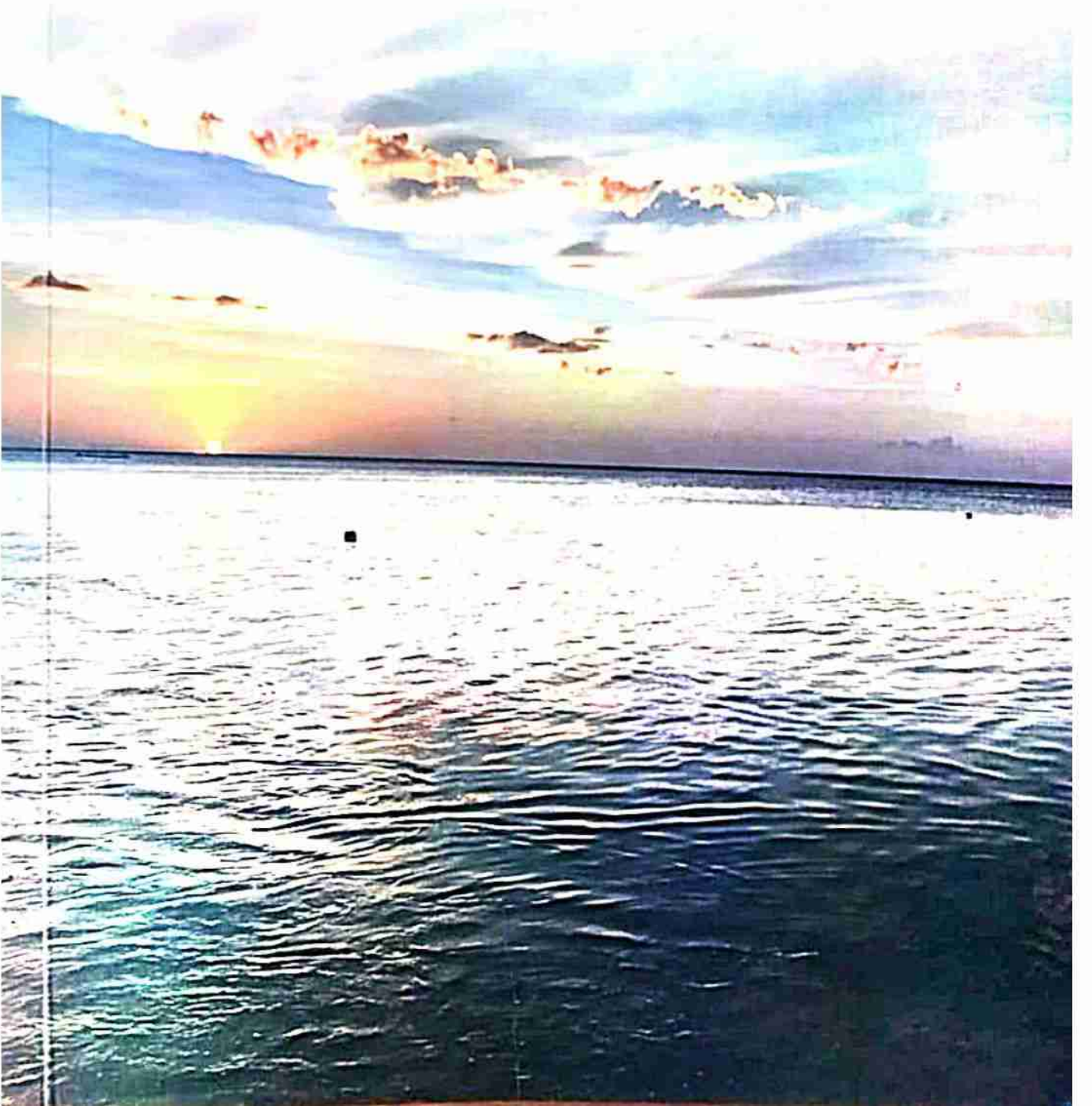
उन्मेष: - ८९

Edition: October-December 2023

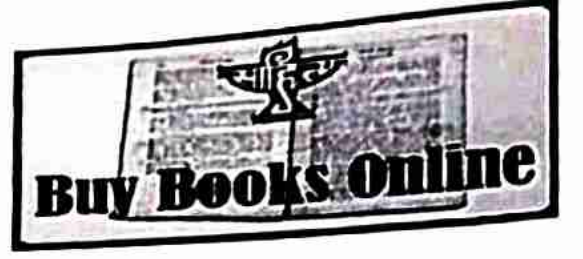
Volume - 89

साहित्य अकादेमी

संस्कृतप्रतिभा

संस्कृतप्रतिभा
साहित्य-अकादेम्याः त्रैमासिकी पत्रिका
Sanskrita Pratibha
Sahitya Akademi's Quarterly Journal

Edition: October - December 2023

Volume-89

Editorial Office :

Sahitya Akademi, Rabindra Bhavan,
35, Ferozeshah Road, New Delhi-110001

Articles in this journal do not necessarily reflect the views or policies of the Sahitya Akademi. All material is protected by copyright and cannot be used in any manner without the permission of the respective authors and the Sahitya Akademi.

Send your literary contributions to the Secretary, Sahitya Akademi, Rabindra Bhavan, 35 Ferozeshah Road, New Delhi 110001 • 4 D L Khan Road, (Near SSKM Hospital), Kolkata 700025 • Central College Campus, Dr. B.R. Ambedkar Veedhi, Bengaluru 560001 • 172, Mumbai Marathi Granth Sangrahalaya Marg, Dadar, Mumbai 400014 • Main Building, Guna Buildings (Second Floor), 443 (304), Anna Salai, Teynampet, Chennai 600018.

In India inclusive of Mailing : single copy, forty rupees; one year (four issues) one hundred fifty rupees; *Three years (twelve issues) four hundred rupees*; Abroad by airmail : single copy, fifteen US dollars; one year (four issues) fifty US dollars; *Three years (twelve issues) one hundred thirty US dollars.*

Published by Dr. K. Sreenivasarao, Secretary, Sahitya Akademi,
Rabindra Bhavan, 35, Ferozeshah Road, New Delhi-110001, India
Typeset & printed by Vikas Computer and Printers, Shahdara, Delhi-32

विहंगम ! विहारमाचर विहायसि स्वेच्छया
 जवेन गगनान्तरे रुचिकरान् पतङ्गान् वृणु ।
 न विस्मरतु भोजनं जलमितो भुवो लभ्यते
 ततोऽम्बरतलात्तवावतरणं बलान्निश्चितम् ॥ १ ॥
 सरोवरसमं स्वरूपमयितुं न कुल्ये मनाक्
 भ्रमादपि मनः प्रवर्तय विरुध्य तस्यादरम् ।
 न तत्र महिषा मलं च कृमयः कुगन्धोत्करो
 भवन्ति किल पद्मिनीकुमुदिनीमरालादयः ॥ २ ॥
 अहर्निशमहो मुदा वसतये विशालं वपु-
 स्त्वया वट ! समर्पितं निखिलकाकवंशान्प्रति ।
 परं विनिमयेन तन्मलरवास्त्वयाऽऽसादिता-
 स्तथाप्यसि वटः स्थिरोऽस्थिरगृहा अमी वायसाः ॥ ३ ॥
 पुराऽतिघनकानने खरमृगादिभक्ष्यान्विते
 नदीशिखरिसङ्कुले महति यस्य यातं वयः ।
 स पञ्जरगतोऽधुना करवितीर्णमांसादनो
 भयेन भयदायको मृगपतिः कथं वर्तताम् ॥ ४ ॥
 गतासुपशुचर्मणा परिवृतायतिर्गाढत-
 स्ततोऽपि सुनिबद्ध एष परितस्त्वचस्तन्तुभिः ।
 मृदाऽपि घटितो घटः पटहतां हि रिक्तो ब्रज-
 न्नहो प्रकुरुते रवं कटुतरं जनैः श्रूयताम् ॥ ५ ॥
 धिगस्तु रसनाद्वयीं खरगतिं गरोद्धारिणीं
 द्विजिह्व ! तव या ददाति मरणं क्रियैवैकया ।
 ययैकरसनाज्जनादधिगतं न कार्यद्वयं
 छलेन मधुभाषणं परमनेन मर्माहतिः ॥ ६ ॥